

**«NAN» KONCEPTINE BAYLANISLI FRAZEOLOGIZMLER
MENEN PAREMIOLOGIYALIQ QORDIŇ
LINGVOKULTUROLOGIYALIQ ANALIZI**

Tursimuratova Rano

Xojeli rayoni 35-sanli mektep qaraqalpaq tili pani muğallimi

Annotatsiya. *Maqalada "nan" koncepti menen baylanisli frazeologizmler hám naqıl-maqallardıń lingvokulturalıq analizi beriledi. Nan óniminiń xalqımızdıń turmıs-tárbiyasındaǵı ornı, onıń milletimiz mádeniyatındaǵı roli, oǵan baylanisli dástúrler hám túsinikler kórip shıǵıladı. Izertlew nátiyjeleri nandıń til, mádeniyat hám jámiyet ushın úlken áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi.*

Tayanış sózler: *nan, konsept, frazeologizm, naqıl-maqal, lingvokulturologiya, mádeniyat, millet, dástúr.*

Tilimizde xalıq ómiri menen baylanisli, yaǵnıy pútkil bir xalıqtıń mádeniyatı, milliyliǵı, arzuw-niyetleri yamasa tirishilik deregi ekenligin belgilep beriwshi bir neshe konceptler bar. Olar qatarında nan konceptin ayırıqsha atap kórsetiw múmkin.

Insan ómirinde tiykargı orın tutatuǵın awqatlıq zatlarǵa kiretuǵın nan barlıq xalıqlarda birdey ullı hám qadırlı. Orta Aziya xalıqlarınıń, ásirese qaraqalpaq xalqınıń jasaw tárizin olarsız kóz aldına keltiriwi qıyın. Qaraqalpaq tilinde nanga baylanisli frazeologizmler salmaqlı orındı iyeleydi: Nanga baylanisli frazeologizmlerdiń hár biri ózine tán mánilerge iye.

Prof. N. Mahmudovtıń lingvokulturologiyada koncepttiń izertleniwi jóninde pikirini beriwdi maqul taptıq: “Lingvokulturologiyalıq izertlewlerde ásirese koncepttiń ańlatılıw mashqalalarına júdá úlken itibar qaratılmaqta, internet materialları menen tanısqanda, máselen, Rossiyadaǵı til iliminde bul baǵdar oǵada

keń tarqalganlıgın kóriw múmkin, bul baǵdardaǵı jumislardı sanap sanaǵına jetiw qıyın, hátte sońǵı jıllarda jaqlanǵan kondidatlıq dissertaciýalarınıń júdá úllken bólegi ol yaki bul tilde koncepttiń lingvokulturologiyalıq izertleniwine baǵıshlanǵan” [1, 9].

Qaraqalpaq tilindegi «Lingvokulturologiya» pání boyınsha qollanbada «Lingvomádeniy koncept» temasında nan konceptine baylanıslı tómendegi pikirler berilgen: «Nan jew, nan tabıw, nan buzıw, nan urıw, birewdiń nanın jew, nan beriw, nan sindırıw, bergen nanın haqlamaw, nanın jartı etiw, nan tebiw, nanın usaǵı da nan, sıyaqlı frazeologizmlerde nan arxetipi ómir, turmıs tárizi, iskerlik túri, párawanlıq predmeti hám simvolı statusına iye» [2, 52]. Shayır T.Jumamuratov shıǵarmalarında nan haqqında tómendegidey qatarlar bar:

*Hadal miynet penen jegen nan,
Bilgenlerge hár nárseden mazalı.*

Bul mısalda hadal miynet penen jegen nannıń dúnyadaǵı barlıq nárseden mazalı degen qatarlar arqalı shayır insannıń pútkil tirishiligi haqqında sóz etedi. «Miynet penen jegen nan» qatarı arqalı insan hadal miyneti menen kún kóriwi kerek, haramnan awlaq júriwi shárt degen pikir berilgen.

Nan komponentli frazeologizmlerdi qarastırayıq - *nan jew, nan tabıw, nan buzıw, nan urıw, birewdiń nanın jew, nan beriw, nan sindırıw, bergen nanın aqlamaw, nanın jartı etiw, nan tebiw, nannıń usaǵı da nan* sıyaqlı frazeologizmlerde nan arxetipi ómir, turmıs tárizi, iskerlik túri, párawanlıq predmeti hám simvolı statusına iye. Nannın óz mańlay teri, óz miyneti arqalı tabılıwınıń áhmiyeti ayqın kórinip tur. («Хлеб будите добавлять в поте лица своего». Bibliya). Eger basqanıń nanına awız salsań onda bunday minez-qulıq

jámiyet aǵzaları tárepinen qaralanadı. Qaralanıwınıń tiykarı «Quran» hám basqa diniy kitaplardaǵı «Nandı hadallap óz miynetiń menen tawıp jew» kerekligi tuwralı arxetip bolsa, ekinshiden, nannıń úrp-ádet, dástúrlerde adam ómiriniń hár túrli táreplerine tásir etiwshi rituallıq zat ekenligi menen baylanıslı. Máselen, báhár tuqım sebiw máresimi, tús jorıw, jol júriw, ant ishiw hám t.b. Tuqım sebiw máresimin ıssı nannan awız tiyip bolıp baslaw, tús jorıǵanda aldına nan qoyıw, saparǵa shıqqan adam ózi menen nan alıp shıǵıw, onı hár túrli qáwip-qáterden qorǵaydı degen isenim, sóziniń raslıǵına nan uslap ant beriw dástúri xalqımızda saqlanǵan. Solay etip, arxetip - mádeniyat fenomenologiyasında áhmiyetli orın iyeleydi. Eski dáwirlerde nanıńdı basqa adam jese, ol saǵan jamanlıq keltiredi dep esaplanǵan. A.N.Afanasev buǵan pútkilley qarama-qarsı bolǵan pikirdi bildiredi: Miyman yamasa sayaxatshı biziń nan-duzımızdan tatsa, bizge dushpanlıq kózqarasta bolmaydı, bizge tuwısqanday boladı, - dep sanaydı. Sonnan ruslardaǵı «Xleb-sol ne propustit zla» degen maqal kelip shıqqan. Slavyanlarda qaytı bolǵan adamnıń qábiriniń basına qırq kúнге shekem nan-duz qoyıw, onı jamanlıqlardan asıraydı dep esaplanadı. Bunday dástúr búgingi kúnde bizde de saqlanǵan. Shet elli yamasa basqa da húrmetli miymanlardı aeroportta nan-duz benen kútip alıw dástúri bar. Bunıń tiykarında qaraqalpaq xalqına tán bolǵan milliy, diniy, ruwxıy principler jatadı. Nan formasınıń domalaqlıǵı quyash simvolına, sonday-aq, miymandoslıq, dasturxan átirapındaǵı adamlar ushın teń dıqqat beriliwin de kórsetedi.

Nan sındırıw:

a) jewge qolaylı bolıw ushın sındırıp qoyıw, maydalaw, bóleklew, usaqlaw;

b) shártlesiw, ant beriw, wádelesiw. Bular joldıń ústinde nan sındırıp quda boldı (“QQ. x. e.”). *Nan sogıw* – islew, tayarlaw. *Nan pisiriw* – jabıw, qatırıw. *Nan jabıw* – tandırǵa nan pisiriw. *Nan ursın* – ótirik bolsa nannıń kesapatına ushırayın degen ġargıs. Demine nan pisiw – aytqanı orınlanıw, aytqanı bolıw [3, 340].

Nanı qalın (pútin) turaqlı sóz dizbegi “Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi”nde berilgen bolıp, “tırishilik, jasaw ushın zárúr nárseleri pútin, hesh nárseden kemshiligi joq, tógin-shashın” mánilerin bildiredi.

Bul naǵız aydın jol, **nanı qalındı**,

Ishseń suw ornına sherbeti keldi. (I.Yusupov, Poezd emes, eldiń dáwleti keldi. 27-b.).

Nanı juqa frazeması nanı qalın (pútin) frazemasına qarama-qarsı mánini ańlatıp, “tırishilik etiwinde zárúrli nárselerdiń joq ekenligi, jetispewshilik” mánilerin bildiredi.

Nanı juqa, suyıq jarması,

Jırtıq kóylek jappay dizeni,

Jalań ayaq ketti qar basıp. (Awıl jolında, 196-b).

Jartı nandı bólisip jew frazeması “bir sherigi yaki jaqınları menen qolındaǵı bar azıqlıq awqatın birge bólisip jew ” mánisin ańlatıp keledi.

Baslıq bolǵannan keyin túslikke soylǵan toqlısına maqtanıp, jaslıqta bólisip jegen **jartı nannıń** qádirin umıtıp ketpese bolǵanı... (K.Mambetov. Hújdan. 250-bet). Araldıń átirapına barıp qonıs basqanlardı burınnan ol jerde otırǵan qaraqalpaqlar qushaq ashıp qarsı alıp, **jartı nanı bolsa teń bólisip jep**, endi hesh kimnen jábir kórmey óz aldına el bolıp tútin tútetip otırǵan jaǵdayı bar, dep esitedi. (K.Karimov. Ağabiy. 55-bet).

Demine nan pisti frazeması “Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi”nde berilgen bolıp, “shalqıdı, pısqırdı, aytqanı boldı” mánilerin bildiredi.

Al, Shımbay soramında abıroyı artıp, «**demine nan pisen**» Qulımbet bolıstıń isi qırınǵa ketti (K.Karimov. Ağabiy.155-bet). ...Bugingi Tallıq bolısı, **demine nan pisip turǵan** Qulımbet sol báhardı elege deyin yadınan shıǵarmaǵan bolsa ájep emes. (K.Karimov. Ağabiy. 35-bet).

Nan tabıw frazeması “Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi”nde keltirilgen bolıp, kórkem shıǵarmalarda kóp ushırasadı, “miynet etip, jumıs islep, tirishilik ushın pul tabıw” mánisine iye. Bul frazema jaqsı hám jaman bahadaǵı mánilerge iye bolıp kelip, kontekst arqalı onıń mazmunı kelip shıǵadı.

Bir zamanda adam ushın qıyın bolǵan **nan tappaq**,

Bul zamannıń qádirin bilmes, sen qusaǵan gey aqmaq. (T.Jumamuratov. Ákemniń balasına.).

- Biraq men ózim ayıplı bolǵan, aq úyli bolǵan adamman, kerek bolsa biy de emespen, hár kúni keshte hayalı menen balasına jegizetuǵın **nanın tappaq** ushın kóshede tamasha kórsetip júrgen birewmen, men kimdidur dardan qutqarmaqshı bolsam, sol duzaqtı ózimniń moynımda kóretuǵınım mınaw qolımdaǵı bes barmaǵımday kórinip turıptı (K.Karimov, Ağabiy, 437-b.). Sonsha jan daqılın suwsızlıqtan kúydirip alsa sen **nan tawıp bereseń be?** (K.Karimov, Ağabiy, 197-b.).

Nan tabıw frazeması bolımsızlıq mánisi feyildiń ma, me, pa, pe meyil qosımtaları arqalı jasalıp, kórkem shıǵarmalarda kóp qollanıluwın ushıratamız. Ol zamanları óziniń tariyxın jazıp qaldırıw túwe, **bir tislem nandı tawıp jewdiń** ózine zar bolǵan. (K.Mambetov, Hújdan, 155-b.). Jumısınan quwılıp, házir bala-

shağasına **nan taba almay júr** (K.Mambetov. Hújdan. 182-bet). Abılqayır rehimli xan usap bizge qırman suwırtadı, kisige bererge ziyadarıy **nan taba almaymız**. (T.Qayıpbergenov, Maman biy ápsanası, 64-b.). Kúni-kúni kelgende Amanlıq qıynalıp **nan tappay** ashlıqqa buratılğan kúni dunyanıń hesh qızıgın sezbes, ólgisi keler edi.(T.Qayıpbergenov, Maman biy ápsanası, 69-b.). Ózim ballarıma **nan tawıp bere almay** otırman. Men ólsem basımda quran shıqpay-aq ğoy,-dep keshegi hápte kempiriniń Begmurattı **nan** bermey quwıp salğanın pútkil awıl esitken edi. (M.Nızanov, Dushpan, 71-bet).

Nan komponentli frazeologizmlerdi máni ottenkasına kóre tómendegishe toparlarǵa ajratıw múmkin:

1. Unamlı mánidegi nan komponentli frazalar: nanı qalıń bolıw, nanı kóbeyiw, nanı pútin, bir nanı ekew bolıw, nan tabıw, nan sındırıw.

2. Unamsız mánidegi nan komponentli frazemalar: nan urıw, nanı jartı, birewdiń nanın jartı etiw, nanınan ayrılıw, nan qıldı, nanın shıǵardı, nan pispew, nanın arqaǵa taslaǵan, nan ursın.

Nanǵa baylanıslı paremlar. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde nanǵa baylanıslı naqıl-maqallarda nandı qádirlaw, súyiw, ullılaw sıyaqlı qadriyatlar saqlanıp keledi hám bulardı balalardıń tuwılǵanınan baslap ata-anaları, ata-apaları tárepinen sındirilip barıladı.

Qaraqalpaq, ózbek milletlerinde nanǵa baylanıslı naqıl-maqallar áyyemgi zamanlardan berli áziz, muqaddes, eń ullı, biybaha baylıq sıpatında qádirlenedi. Sonlıqtan ata-babalarımız “Nannıń usaǵı da nan” dep aytıp ótedi. Nannıń usaǵı da nan degen naqılда hátteki nannıń usaǵında zayalamaw kerek ekenligin aytadı.

Miynet islewge, miynet arqalı tabılǵan zattıń mazalı bolıwın da ata-babalarımız mınaday naqıllar arqalı aytıp ótedi: “Kisi bergeni kewillik, miynet nanı toyımlıq”. Yaǵnıy miynet arqalı tabılǵan zat toyımlı boladı. “Jalqawdıń nanı qattı, miynettiń nanı tatlı”, “Nandı da shaynasań jutasań”, “Nanıńnan awıstırsań da, isińnen erteńge awıstırma”, “Miynettiń jolı qattı, nanı tatlı”, “Miynettiń nanı mazalı, miynetsiz pal da ızalı”.

Nanǵa baylanıslı paremalardıń mazmunına baylanıslı tómendegishe túrlerge ajratıwǵa boladı:

1) Miynet etiwge shaqırıwshı naqıl-maqallar:

1. Kisi bergeni kewillik,

Miynet nanı toyımlıq.

2. Jalqawdıń nanı qattı,

Miynettiń **nanı tatlı**.

Nandı da shaynasań jutasań.

3. Miynettiń jolı qattı, nanı tatlı.

4. Miynettiń **nanı** mazalı,

Miynetsiz pal da ızalı.

2) Aqıl-násiyat mazmundaǵı naqıl-maqallar: “Nanıńnan awıstırsań da, isińnen erteńge awıstırma”, “Nandı ashqa ber, qızıńdı ashıǵına ber”.

Dasturxan kórki – nan-shórek,

Hayaldıń kórki – shúberek.

Júwerini jerine sep,

Nan iymannıń arqawı.

Quldan xan bolmas,

Qumnan nan bolmas.

Biz bunday misallardı kóplep keltiriwimiz múmkin. Bir jumıs kóleminde olardıń hár birine toqtap ótiw múmkinshiligi joq. Biz kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan frazeologizmlerden, naqıl-maqallardan kóplegen misallar keltirip bul koncepttiń qollanıw shegarasın ashıp beriwge háreket ettik. Nangá baylanıslı paremlar mazmun áhmiyetine kóre, adamlardı, tiykarınan jaslardı miynet súyiwshilik, páklik, kishpeyillik, adamgershilik sıyaqlı unamlı paziyletlerge shaqırıwshı milliy úrp-dástúrlardıń tillik sáwleleniwi bolıp tabıladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...// O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.
2. Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. Oqıw qollanba. Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 2020.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі III том. Нөкіс, “Қарақалпақстан”. 1988.